

**Mortality in Allah and Pantheism in Ibn_al_Faridh and
Mollaye Jaziri Poem Books**

Ahmad Shariat Panah^۱, Naser Hosseini^۲, Ardeshir Sadradini^۳

Abstract

One of the most important literary works of mystics seen in dhikr and literary meetings is Allah's love which absorbs any listener's heart with attractive songs and appears in morality in Allah our and pantheism. Two Arab and Kurd poets Ibn al-Faridh (Soltan al-Asheqin) and Mollaye Jaziri (Soltan al-Moshtaqin) were the superlatives of their centuries in love contents meanwhile their names in mysticism comes along Sheikh-e-Eshraq Suhrawadi, Ibn-e -Arabi, Sadr-al-Din Qoonawi, Mowlawi Balkhi and Mowlana Khaled Sharazuri and their verses and processes have been taught in Sufi circles. These two mystic poet's verses are brimful of theoretical mysticism concepts and expressions like unity, mortality, eternity, ecstasy, fargh, poverty, Love, passion and tens of other expressions which have been expanded and developed with ballades and sonnets in allegory and poetic interpretations with a specific ability. These two mystic poets have so many similarities and believe that mortality ends with pantheism and seek pantheism in the mortality in Allah. They assume that in order to get to the unity, the mystic separates from his/her corporality, blends in his/her beloved so that nothing remains from him/her. Passing this step, the mystic finds his/her eternal beloved in a lovely unity.

Keyword: Mysticism, love, Annihilation, Ibn Fariz, Mullah Jaziri

^۱ PhD student of Arabic Language and Literature, Mahabad Branch, Islamic Azad University, Mahabad, Iran

^۲ Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Mahabad Branch, Islamic Azad University, Mahabad, Iran

^۳ Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Mahabad Branch, Islamic Azad University, Mahabad, Iran

Sources and References:

- The Holy Quran
- Muhammad Ibn-Ahmad Ibn-Iyas (۲۰۰۵): Bada'i az-zuhur, compiled by Muhammad Mostafa, First Edition, Cairo, Madbouly Bookshop.
- Ibn Arabi (۲۰۱۲): Encyclopedia of Philosophy, compiled by Golbaba Saeidi, Second Edition, Tehran, Zavar Publications.
- Al-Burini & Al-Nabulsi (۲۰۰۷): Explanation of Diwan of Ibn Al-Farid, Juma Rashid Al-Lubnani, scholar: Mohammed Al-Abdul Karim Al-Namri, Second Edition, Beirut, Al-Ilmiyah Publications.
- Burhanuddin Al-Baqai (۱۹۸۰): Sufi Philosophy, scholar: Wakil Abdul Rahman, Abbas Ahmad Al-BAZ.
- Sain Al-Din Ibn Turka Esfahani (۲۰۰۵): Nazm al-dur, edited by: Akram Joudi Nemati, First Edition, Tehran, Miras Maktoob Publications;
- Abd al-Rahman Ibn Ahmad Jami (۱۹۵۷): Nafahat al-Uns (Breaths of Fellowship) Biographies of the Sufi Saints, compiled by Mahdi Tohidipour, First Edition, Tehran, Mahmoudi Publications;
- The Divan of Hafez (۲۰۰۳): Nasrollah Ajang, First Edition, Alamgir Tehrani Publications;
- Dr. Naser Hosseini (۲۰۱۹): Al-Sharh Al-Owfi Lemadha al-Nabi al-Mustafa, First Edition, Tehran, Islamic Azad University Publications;
- Ali Akbar Dehkhoda (۱۹۹۸): Dehkhoda Dictionary, First Edition, Tehran, published by University of Tehran and Dehkhoda Institute;
- Muhammad Ibn Ahmad Al-Dhahabi (۱۹۹۶): Siyar A'lam al-Nubala, compiled by Bashshar Awwad Marouf and Muhyi Hilal Sarhan, First Edition, Beirut, Resalah Publications;
- Muhammad Ibn Ahmad Al-Dhahabi (۱۹۸۹): History of Islam, Omar Abdel Salam Tdmery, Second Edition, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi Publications;
- Rashid Ibn Ghalib (۱۸۸۸): Explanation of Diwan of Ibn Al-Farid, First Edition, Cairo, Al-Ameerah Al-Sharafiah Publications;
- Al-Suyuti (۱۹۶۷): Husn al-Muhadarah, compiled by Muhammad Abolfazl Ebrahim, First Edition, Dar Ehyaa Al-kotob Al-Arabiah Publications, Cairo;
- Shaykh Ali (Bita): An Introduction to Diwan of Ibn Al-Farid, quoted from Mashariq Al-Darari;

- Naser Makarem Shirazi et al. (۲۰۰۶): Tafsir Nemooneh, ۳rd edition, Tehran, Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiyeh Publications;
- Shafi Sadeghi (۲۰۱۰): Persian Translation and Explanation of Diwan of Melaye Ciziri, First Edition, Urmia, Hosseini Asl Publications;
- Sadr al-Din al-Qunawi (۲۰۰۰): An Introduction to Mashariq Al-Darari, Second Edition, Qom, Islamic Propagation Center
- Afif Abd al-Fattah Tabbarah (۲۰۰۹): The Story of Prophets in the Quran, translator: Aboubakr Hassanzadeh, First Edition, Tehran, Ehsan Publications;
- Muhammad Shafi Usmani (۲۰۱۳): Quranic Exegesis, translator: Muhammad Yousef Hossein, First Edition, Shaykh Al-Islam Ahmad Jam Publications, Torbat-e-Jam;
- Attar of Nishapur (۲۰۰۵): Review and analysis of the Conference of the Birds, Behrouz Servatian, First Edition, Tehran, Amirkabir Publications;
- Saeid Forghani (۲۰۰۰): An Introduction to Mashariq Al-Darari, compiled by: Jalaeddin Ashtiani, Second Edition, Qom, Islamic Propagation Center
- Mohammad Hadi Moradi (۲۰۱۳): Extraction form Soltan Al-Asheqin Diwan of Ibn Al-Farid, translation and explanation, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies;
- Abu Hamid Al-Ghazali (۱۹۹۵, Volume ۳): The Revival of the Religious Sciences, First Edition, Beirut, Darolfekr Publications;
- Saeid Forghani (۱۹۷۸): Mashariq Al-Darari, compiled by: Jalaeddin Ashtiani, Second Edition, Qom, Islamic Propagation Center
- Mahmoud Ezoldin Kashani (۱۹۸۸): Jalaeddin Homaiei, An Introduction to Mesbahol Hodaiyeh, First Edition, Tehran, Sokhan Publications;
- Muhammad Ibn Ya'qub Al-Kulayni (۱۹۸۶): Kitab al-Kafi, edited by: Aliakbar Ghafari and Muhammad Akhundi, volume ۲, First Edition, Tehran, Dar al-Kotob al-Eslamiyeh Publications;
- Muhammad Darniqah (۱۹۲۷) L Mojem Sho'ara Al-Hob Al-Elahi, First Edition, Beirut, Dar Al-Hilal Publications;
- Anis Moqadasi (۱۹۸۳): Arabic Poems in Abbasid Period, First Edition, Beirut, Matbaa Al-Arabia Publications;
- Ahmed Mohammed al-Maqqari (۱۹۶۷): Nafh at-Tib, compiled by Ehsan Abbas, Beirut;

- Abdul Azim Ibn Abdul Qawi Monzeri (۲۰۰۷): scholar: Bashar Awwad Marouf, First Edition, Beirut, Dar Al-Gharb Al-Islami Publications;
- Reynold Nicholson (۱۹۷۹): Islamic Sufism and the Relationship between Man and God, translated by Mohammad-Reza Shafiei Kadkani, First Edition, Tehran, Sokhan Publications;

Arabic Sources:

- Ali ibn al-Athir (۱۹۸۸): Usd al-ghabah fi marifat al-Sahabah, volume ۲, First Edition, Beirut, Darolfekr Publications;
- Jamal al-Din Ibn Taghribirdi (۱۹۵۵): Al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-al-Qahirah, First Edition, Cairo, Dar al-Kotob al-Mesriya Publications;
- Ibn Hajar al-Asqalani (۱۹۱۳): Lisan Al-Mizan, First Edition, Hyderabad, Center for the Great Islamic Encyclopedia;
- Ibn Abd-al-Barr (۱۹۹۱): Al-Estiyab Fi Marefah Al-Ashub, scholar: Ali Muhammad Al-Jabawi, volume ۲, First Edition, Beirut, Dar Al-Jayl Publications;
- Ibn Khallikan (۱۸۹۲): Wafayat al-A'yan, First Edition, Beirut, Dar al-Kotob al-Elmiyah Publications;
- Muhammad ibn al-Zayyat (۲۰۰۹): Al-Kawakeb Al-Sayara Fi Tartib Al-Ziyara, First Edition, Beirut, Dar Al-Maktab Bibliion Publications;
- Abdul Hay Ibn Ahmad Ibn Imad (۱۹۸۳): Shadharat al-Dhahab, First Edition, Cairo, Maktaba al-Qodsi Publications;
- Ibn al-Farid (۱۹۸۳): Divan Second Edition, Beirut, Dar al-Kotob al-Elmiyah Publications;
- Ibn Qayyim al-Jawziyya (۱۹۹۱): Madarej Al-Salekin, volume ۳, Beirut, Dar Al-Jayl Publications;
- Abdulsalam Al-Jaziri (۲۰۰۴): An Explananation of Diwan of Shaykh Al-Jazari, First Edition, Erbil, Sepirez Publications;
- al-Alusi (۱۹۹۹): Ar-Ruh al-Ma'ani, volume ۱۳, Second Edition, Beirut, Dar al-Haya al-Tarath al-Arabi Publications;
- Muhammad Ibn al-Zafanki (۱۹۸۷): al-Aqd al-Jowhari Fi Sharh Diwan al-Shaykh Jazari, Second Edition, al-Sabah Publications;

- Al-Tabari (۲۰۰۸): Tafsir Abi Jafar Muhammad Ibn Jarir, volume ۶, fourth edition, Cairo, Dar al-Salam Publications;
- Mahmud al-Qasiri (۲۰۰۹): Sharh Ta'iyat Ibn al-Farid, First Edition, Beirut, Dar Al Mahaja Publications;
- Emin Zeki Bey (۱۹۴۷): Mesahiri Kurd, volume ۲, Al-Ansa Karimah and Muhammad al-Awni, First Edition;
- Balach Shirkouh (۱۹۴۷): al-Qaziyah Kurdiya, First Edition, al-Sa'adah Publications, Egypt;
- Gorgani (۱۹۴۱) : Tarjaman al-Quran, Second Edition, Tehran, Bonyad Quran Publications;
- Haji Khalifa (۱۹۹۶): Kashf al-Zunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun, First Edition, Beirut, Dar al-Haya al-Tarath al-Arabi Publications;
- Muhammad Mustafa Helmi (۱۹۷۱): Ibn al-Farid and divine love, First Edition, Cairo, Center for the Great Islamic Encyclopedia;
- Ahmad Hasan al-Zayyat (۲۰۱۱): Tarikh al-Adab al-Arabi, fourteen edition, Cairo, Dar al-Marafah Publications;
- Abd al-Wahhab al-Sha'rani (۱۹۷۱): Al-Tabaqat al-Kubra, edited by Abd al-Qani
- Muhammad Ali al-Fasi, First Edition, Beirut, al-Kotob al-Elmiyah Publications;
- Atif Yawdah Nasr (Bita): Derasa Fi Fan al-Sha'ar al-Sowfi, third edition, Beirut, Dar al-Alandalos Publications;
- Umar Farrukh (۱۹۴۷): Al-Tasawof Fel-Islam, First Edition, Beirut, Mneimneh Publications;
- Umar Farrukh (۱۹۸۲): Tarikh al-Adab al-Arabi, fourth edition, Beirut, Dar al-Elm al-Molayen Publications;
- Nayf Mikaiyl Tahir (۲۰۰۵): Nahja al-Aqidatah Men Khilal Diwan al-Sha'ari, Erbil, First Edition, Sepirez Publications;

Kurdish Sources:

- Abdulqader Amedi (۱۹۱۹): Diwana Melai Jaziri, available in Alaeddin Sajjadi Library;
- Ibrahim Ahmad Showan (۲۰۱۰), Farhang Soufianeh Divani Jaziri we Mahvi, First Edition, Erbil, Haji Hashem Publications;

- Mulla Tahir Mulla Abdullah Bahrki (۲۰۱۰): The History of Kurdish Scholars, volume ۱, First Edition, Erbil, Aras Publications;
- Tahsin Ibrahim Doski (۲۰۰۵): Diwan of Mulla Jaziri, First Edition, Erbil, Sepirez Publications;
- Golbaba Saeidi (۲۰۱۲): Encyclopedia of Philosophy with an Emphasize on Ibn Arabi's Works, Tehran, Zavar Publications.
- Abdurrahman Sharafkandi (۲۰۱۴): Divan-e Malay-e Jaziri, Second Edition, Tehran, Paniz Publications;
- Abdurrahman Sharafkandi (۱۹۹۹): Hanbaneh Borineh, Kurdish-Persian Dictionary, Second Edition, Tehran, Soroush Publications;
- Mohammad Saber Kamran (۲۰۱۴): Place in Quran, First Edition, Erbil;
- Mulla Hossein Gorzhi (۲۰۰۵): Message of Freedom, First Edition, Mahabad, Rahro Publications;
- Mohammad Merdokh Kurdistani (۱۹۸۳): Merdokh Dictionary, Kurdish-Persian-Arabic, First Edition, Sanandaj, Gharighi Publications;

Articles:

- Alireza Zakavati Gharagezloo (۱۹۸۶): Ibn Farid Journal, issue ۳, No. ۳, March ۱۹۸۷, University Publications Center, Tehran, pages ۱۰۹-۱۴۱;
- Mohsen Rasi (۲۰۰۹): Common Concepts between Ibn Farid and Hafiz, Tarikh Adabiat Journal, No. ۶۳, pages ۱۴۹-۱۷۴;
- Heidar Gholizadeh and Mahboubeh Khosh Saligeh (۲۰۰۸): Erfan Quarterly Journal, "Badeh and Mey and their interpretations in Persian mystical poetry", year ۶, No. ۵۰, pages ۱۶۹-۲۰۳

Software

- Dekhoda Dictionary, programmers: Masoud Dadashi and Manouchehr Dadashi;
- Al-Maktaba Al-Shamela software
- Tafsir Noor software

فصل‌نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

سال پنجم، شماره هفدهم، پاییز ۱۴۰۰

فناء فی‌الله و وحدت وجود از دیدگاه ابن‌فارض و ملای جزیری

نمونه‌ای از ادبیات تطبیقی عربی - گردی بر اساس مکتب ادبی تطبیقی آمریکایی

احمد شریعت پناه^۱، ناصر حسینی^۲، اردشیر صدرالدینی^۳

صص (۱۶۳-۱۳۳)

چکیده

یکی از مهم‌ترین مضامین ادبی اهل تصوف که در مجالس ذکر و ادب اهل این فن به چشم می‌خورد و با نغمه‌های جذاب دل‌هر‌شنونده‌ای را می‌رباید عشق و دوست داشتن ذات اقدس الهی است که در فناء فی‌الله و وحدت وجود نمایان می‌گردد، دو شاعر عرب ابن‌فارض و گرد ملای جزیری در زمینه مضامین عرفانی سرآمد قرون خود بوده‌اند ضمن این‌که نام آنان در حوزه عرفان و تصوف نیز در کنار نام کسانی چون شیخ اشراق سهروردی، ابن‌عربی، صدرالدین قونوی، مولوی بلخی و مولانا خالد شهرزوری، پیوسته جای می‌گیرد و آثار منظوم و منثور آنان در حلقه‌های ذکر صوفیه نیز تدریس می‌شده است. آثار منظوم این دو شاعر عارف آکنده از مفاهیم و اصطلاحات عرفان نظری است همچون: اتحاد، فناء، بقاء، وجد، فرق، جمع، فقر، زیبایی، عشق، حُب، درخواست دیدار، تجلی و ده‌ها اصطلاح دیگر که با توانایی ویژه‌ای در قالب قصاید و غزل به‌شیوه تمثیل و تعبیر شاعرانه بسط و گسترش یافته است. این دو شاعر عارف ماندگی‌های فراوانی با هم دارند و بر این باورند که فناء در نهایت به وحدت می‌انجامد و وحدت را در فناء می‌جویند. ایشان معتقدند برای رسیدن به وحدت، سالک در ابتدا از هستی ظاهری خود جدا می‌شود، سپس در معشوق چنان غرق می‌شود که خودی از او باقی نمی‌ماند، با گذشتن از این مرحله عارف در وحدتی عاشقانه محبوب ازلی خود را در می‌یابد. در این جستار تلاش شده که نمونه‌های شعری این دو شاعر برجسته تاریخ ادبیات مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد نتیجه تحقیق بیان می‌دارد که علاوه بر وجود مضامین مشترک در حوزه فناء فی‌الله و وحدت وجود از لحاظ زبانی و محتوایی در آثار این دو شاعر در بسیاری از موارد ملای جزیری از ابن‌فارض تاثیر پذیرفته است.

کلید واژه‌ها: عرفان؛ فناء فی‌الله؛ وحدت وجود؛ ابن‌فارض؛ ملای جزیری.

^۱ دانشجوی دوره دکتری تخصصی، زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مهاباد، ایران.

^۲ استاد یاز، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مهاباد، ایران.

^۳ استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مهاباد، ایران.

۱- مقدمه

برخی از عرفاء فنا را بر دو قسم دانسته‌اند، فنای ظاهر و فنای باطن؛ فنا در معنای ظاهری به معنی مرگ و از بین رفتن است، اما از نظر عرفاء تعبیرات و تأویلات متفاوتی دارد. فنا عبارت است از نهایت سیر الی‌الله، و بقاء عبارت است از بدایت سیر فی‌الله. سیر فی‌الله آنگاه محقق شود که جوارح در عالم اتصاف به اوصاف الهی و تخلّق به اخلاق ربانی ترقی کند. اگر چه نظر عرفاء درباره فنا متفاوت است و این تفاوت هم ناشی از تجربیات عرفانی آن‌هاست، ولی در زیرساخت فنا، سالک سه مرحله را طی می‌کند، ابتدا در مقام «فرق» است و سعی در از بین بردن آثار هستی خود می‌کند، در این مرحله عارف فرق بین خود و حق را درک می‌کند، مرحله دوم مقام «جمع» است که در این مقام، عارف در وجود خدا غرق می‌شود، به مقام «بقاء بالله» می‌رسد، یعنی از خود فانی و به حق باقی می‌شود و این همان مقام وحدت است. جهان بینی ابن‌فارض مبتنی بر فنای فی‌الله و وحدت وجود است که عملاً به آنها دست یافته و حاصل تجربه عرفانی وی می‌باشد، هدف از وحدت وجود و فنا فی‌الله از نظر این عارف بزرگ دستیابی به کنه حقیقت و فنا شدن در ذات حضرت حق و رسیدن به صفای باطن؛ فانی‌شدن از صفات رذیله و غرق شدن در دریای حق از طریق کشف و شهود و نایل شدن به معرفت حقیقی و وحدت با حق تعالی است.

ملای جزیری هم مقام جمع و وحدت صرف را سلوک خود می‌داند و می‌گوید: تمام جسمم و حتی تمام لباسهایم با این آلودگی که دارند به وحدت رسیده‌اند و با تعجب از مرشدش سوال می‌کند که تو چه کیمیائی هستی؟! که این جسم آلوده را به جسم نورانی تبدیل کرده‌اید. انسانی که وحدت وجود را درک کرده می‌داند همه موجودات در حال «انا الحق» گفتن هستند، دیگر از وجود جسمانی خود جدا و در وجود حق تعالی غرق می‌شود. که در این جستار به بررسی تطبیقی اشعار این دو شاعر پرداخته می‌شود.

۱-۱. اهمیت موضوع

مبحث تحقیقات تطبیقی ادبی در حوزه‌ی ادبیات عرفانی در آثار شاعران عارفی عرب زبان و کرد زبان از آن سلسله مباحثی است که جای خالی آن‌ها در تحقیقات دانشگاهی به چشم می‌خورد. به ویژه ابن‌فارض و ملای جزیری که هر دو از سرآمدان عرفاء و ادبای عصر خود بوده‌اند. بدیهی است بررسی تطبیقی مضامین عرفانی این دو شاعر و تاثیر و تاثر آن‌ها از هم دیگر امری است ضروری که می‌تواند به غنای تحقیقات دانشگاهی در این زمینه کمک نماید.

۲-۱. اهداف تحقیق

از اهداف اصلی این پژوهش تطبیقی ضمن شناساندن اجمالی دو شاعر، شناخت مضامین اصلی آثار منظوم آن دو در مقوله‌ی «فناء فی‌الله و وحدت وجود» و سپس تبیین و تطبیق مناسبات اندیشه‌های شاعران در این خصوص و گزارش نمونه‌های شعری و مقایسه‌ی آنها در باب ادبیات عرفانی است.

۳-۱. سوال تحقیق

با توجه به اشتراکات دینی و هم‌مسلك بودن در تصوف پرسش اصلی این است که دستاوردهای دو شاعر در حوزه فناء فی‌الله و وحدت وجود چیست؟

۴-۱. فرضیه‌ی تحقیق

با توجه به اشتراکات دینی و همجواری دو ملت و هم‌مسلك بودن در تصوف اشتراکات مضمونی و لفظی فراوانی در باب فناء فی‌الله و وحدت وجود در آثار دو شاعر وجود دارد.

۵-۱. روش تحقیق:

در این جستار روش پژوهش براساس منابع تحقیقی- تاریخی و مبتنی بر توصیف و تحلیل است.

۶-۱. پیشینه تحقیق

درباره ابن‌فارض شاعر عارف عرب ده‌ها کتاب و مقاله تاکنون منتشر شده است از جمله به زبان عربی کتاب «ابن‌الفارض و الحبّ الالهی»، تألیف محمد مصطفی حلمی (چاپ قاهره، ۱۹۷۱م) و به زبان فارسی نیز مقاله‌ای با عنوان «ابن‌فارض، شاعر حب‌الهی» نگاشته علیرضا ذکاوتی قراگزلو (نشریه معارف، چاپ تهران، ۱۳۶۵ش، دوره ۳، شماره ۳) منتشر شده و همچنین در باب ملای جزیری هم آثاری برجسته چاپ شده است اما در باب تطبیق اندیشه‌های این دو شاعر این جستار گامی نخستین به شمار می‌آید که امید است گوشه‌ای از تفکرات و آموخته‌های شاعران عارف را نشان دهد.

۷-۱. معرفی شناخت‌نامه ابن فارض و ملا جزایری

شناخت‌نامه ابن فارض

ابو حفص ابوالقاسم عمر بن ابی‌الحسن علی بن المرشد بن علی، ملقب به سلطان العاشقین و منعت به شرف الدین و معروف به ابن‌فارض در چهارم ذی القعدة (۵۷۶) یا ۵۷۷ هـ ق) در شهر قاهره دیده به جهان گشود. (ابن خلکان، ج ۳: ۴۵۵؛ منذری، ج ۳: ۳۸۹؛ ذهبی، تاریخ اسلام: ۹۳؛ ابن تغری بردی، ج ۶: ۲۸۸؛ شرح بورینی و نابلسی بر دیوان ابن فارض، ۱۳۱۰ ق: ۳۱) پدر ابن فارض از شهر حماه سوریه به مصر مهاجرت کرده و در آنجا به کار وکالت و دفاع از حقوق زنان - در مقابل مردان - نزد حکام پرداخته و از این رو به «فارض» اشتها یافته است. ابن‌فارض تحت سرپرستی و ارشاد پدرش همراه با پاکدامنی و زهد پرورش یافت و وقتی به سن رشد رسید به فراگیری فقه شافعی پرداخت و حدیث نبوی را از ابن‌عساکر و حافظ منذری و دیگران آموخت. آنگاه به خلوت و سلوک طریق صوفیه راغب گشت و راه زهد و تجرد را در پیش گرفت. (ابن عماد، ج ۵: ۱۴۹) سرانجام وی در ۵۶ سالگی در روز سه‌شنبه دوم جمادی‌الاول ۶۳۲ در صحن خطابه جامع الازهر درگذشت (شیخ علی، ۱۶/۱؛ ابن خلکان، ۴۵۵/۳) و فردای آن روز در قرافه، دامنه کوه مقطم در کنار مسجد معروف به «عارض» نزدیک آرامگاه شیخ بقال دفن شد. (شیخ‌علی، ج ۱: ۱۶؛ ابن خلکان، ج ۳: ۴۵۵) ابن‌فارض شاعر ممتازی است که از یکسو قدرت و استعداد شاعری را به کمال داراست و از سوی دیگر احساس و ادراک دینی و عرفانی او در غایت کمال و علو است. برخی معتقدند که ابن‌فارض پایه‌گذاری زبان رمزی (symbolism) در شعر عرب است (زیات: ۳۵۴؛ قس: فروخ، التصوف: ۱۰۰-۱۰۱)، اما اگر چنین هم نباشد، وی بی‌شک از تجربه‌ها و ابداعات گذشتگان در این امر، یعنی از ادبیات صوفیانه و خصوصاً از شطحیات صوفیه، به نحو شایسته‌ای استفاده کرده و آن را در شعر خود به کمال رسانده است. زبان رمز و بیان کنایه آمیز به شعر او نیرو و دامنه تأثیر بسیار بخشیده و یکی از مهمترین علل بسط و رواج آن نیز همین کیفیت است. اوج شعر ابن‌فارض در قصیده تأئیه کبری جلوه‌گر است. این قصیده با بیش از ۷۵۰ بیت، حدود نیمی از کارنامه شعری او را دربر می‌گیرد و علاوه بر این نمایانگر سلوک معنوی اوست و معراج نامه او به‌شمار می‌رود. ابن‌فارض این قصیده را در آغاز «نفاس الجنان و نفاس الجنان» نامیده بود، سپس آن را به «لوائح الجنان و روائح الجنان» موسوم ساخت و بعد از آنکه پیامبر(ص) را به خواب دید، به اشاره آن حضرت نام «نظام السلوک» بر آن نهاد (شیخ‌علی، ج ۱: ۸). او خود معتقد است که آنچه در این قصیده به طالبان می‌بخشد، از مواهب الهی است که به وی رسیده است، زیرا

وجود خویش را از انوار ذات حق روشن می‌یابد و خود را «او» می‌داند (ابن‌فارض: ۱۱۵). به گفته شیخ‌علی (همانجا)، ابن‌فارض را اوقاتی حاصل می‌شد که در آن نه صدایی می‌شنید و نه چیزی می‌دید، همچون مرده‌ای از خود بی‌خود می‌افتاد و کمابیش ده روز بر او می‌گذشت پس از آن به خود باز می‌آمد و ابیاتی از تائیه را می‌سرود. شعر ابن‌فارض متأثر از سنت شعری روزگار وی و آکنده از انواع صناعات بدیعی است و دیوان او به‌ویژه در مواردی که به تکلف گراییده است، از عیوب و تعقیدات شعری خالی نیست، ولی با اینهمه آراستگی کلام و ذوق او در انتخاب الفاظ به سروده‌های او امتیاز خاص می‌بخشد، چنانکه ماسینیون شعر او را به فالیچه زربفتی تشبیه می‌کند که حاجیان با خود به کعبه می‌برند (شفیعی کدکنی، ۱۶۰). ابن‌فارض، شاعر عشق است و قصیده‌های او نیز چون غزل مشحون از مضامین و تعبیرات عاشقانه است و از آنجا که عشق او -به‌خصوص در نظم السلوک- عشق الهی است، بسط دامنه معنا موجب می‌شود که دامنه سخن دراز شود و تکرار مضامین و معانی و آوردن صنایع بدیعی از انواع لفظی و معنوی، جناس و طباق و تضاد و ایهام و انواع مجاز و استعاره بر طول قصیده بیفزاید. هامر، مستشرق آلمانی درباره این قصیده می‌گوید: «تائیه ابن‌فارض در شعر عرب، همچون غزل غزلهای سلیمان است در تورات». (مقدسی: ۴۵۹) آثار ابن‌فارض شامل سه مجموعه اصلی است: دیوان ابن‌فارض که توسط شیخ علی نوه دختری او گردآوری شده است، شامل قصاید، دوبیتی‌ها، الغاز و موالی است که نخستین بار در ۱۲۵۷ق در حلب به چاپ رسید و پس از بارها تجدید چاپ شده است. دو دیگر قصیده عرفانی میمیه یا خمریه (در وصف شراب حبّ الهی) که شروح متعددی دارد که دو شرح آن به فارسی منتشر شده: مشارب الاذواق، میرسیدعلی همدانی (تهران، به کوشش محمد خواجوی، ۱۳۶۲ش) و الوامع عبدالرحمان جامی (به کوشش ایرج افشار، در مجموعه لوامح و لوایح، ۱۳۶۰ش). اما مهمترین اثر ابن‌فارض، قصیده «تائیه کبری» یا «نظم السلوک» است که «نظم الدر» نیز نامیده شده و شروح بسیار بر آن نوشته شده از جمله: مشارق الدراری؛ منتهی المدارک تألیف سعید فرغانی (آشتیانی، ۱۳۷۹)؛ کشف الوجوه الغرالمعانی نظم الدرّ از عزالدین محمود کاشانی (چاپ قاهره ۱۳۱۰ق، چاپ تهران، ۱۳۱۹ق)؛ شرح نظم الدرّ از صابن‌الدین علی‌بن محمد ترکه. (حاجی خلیفه، ج ۱: ۲۶۶؛ بروکلیمان، ج ۱: ۴۶۳-۴۶۴)

شناخت‌نامه ملای جزیری

«سلطان‌المشتاقین» شیخ احمد فرزند شیخ محمد، معروف به ملای جزیری (۹۹۱-۱۰۶۱ق)، قرن‌هاست شبه‌های جمعه در مساجد، در حلقه ذکر درویش، در تکایا، و مولودی خوانی‌ها و... اشعار ملای جزیری رونق بخش آن محافل می‌باشد. (هژار، ۱۳۹۳: ۲۹) اما متأسفانه تا این اواخر کسی در مورد سرگذشت و زندگی نامه آن شیخ بزرگ کنکاش و مطالعه نکرده است. در اوایل قرن گذشته به ندرت اشخاصی سعی در شناختن و شناساندن وی انجام داده اند اما چون این تحقیقات با حیات شاعر فاصله زمانی زیادی دارد؛ زندگی نامه آن مرد بزرگ در هاله‌ای از ابهام می‌باشد. قریب به چهار قرن اختلاف نظر در مورد ولادت ملای جزیری هست. به تحقیق و تفحص زیاد نیاز است تا روشن شود که به درستی وی چه زمانی؟ و چگونه؟ زندگی کرده است همه اتفاق نظر دارند که نام او شیخ احمد بوده و اهل جزیره بوتان (ابن عمر) واقع در ساحل رود دجله و نزدیک رشته کوه آرات و به عربی (جودی). (صادقی، ۱۳۸۹ش: مقدمه) (به حرکی، ۲۰۱۰، ج ۱) و روی این نکته نیز تفاهم دارند که تخلص او در اشعارش گاه گاهی «ملا» گاهی «مه لئ» و بعضی اوقات «نشانی» بوده است ملا و مه لئ که واضع است به معنی دانا در علوم دینی است برای وجه تسمیه "نشانی" هم جای پرتاب تیر است که اشاره به این دارد که به وسیله تیر عشق زخمی شده است یا شاید منظورش صورت یار بوده که کردهای کرمانج به خال روی صورت "نیشان" می‌گویند یعنی خودش را به آن خال روی صورت یار نامگذاری کرده است. و همچنین وفات ملای جزیری را ۱۱۶۰ میلادی در شهر جزیر بوتان نوشته است (بلچ شیرکو، ۱۹۳۰م: ۲۳). جزیری در یک خانواده اهل علم چشم به جهان گشود پدر و اجداد وی همه اهل دیانت و طریقه نقشبندی بوده‌اند. (نایف طاهر، ۲۰۰۵: ۳۸). ملای جزیری در نیمه دوم سده ششم هجری زیسته است در دوران کودکی نزد پدرش تحصیل کرده است و در نوجوانی مانند همه طلبه‌های علوم دینی (فقه‌ها) در کردستان برای تعلیم و درس خواندن به بسیاری از شهرها و روستاها سفر کرده و از افراد گوناگون کسب علم نموده است و در سن ۳۲ سالگی نزد یک روحانی به نام ملا طه در روستایی به نام سترباس (اجازه نامه گرفته) و در جایی به نام سربا نزدیک دیاربکر شروع به امامت و خطابت و تدریس کرده است بعد از آن به شهر حسن کیف رفته و مشغول به تدریس شده و شاگردان خوبی را تربیت کرده است (امین زکی بگ ۱۹۴۷: ۲۰۷-۲۰۸) (سجادی ۱۹۵۲م: ۱۵۶-۱۷۹).

در همین ایام ملا ظاهرا عاشق سلمی دختر حاکم حسن کیف می‌شود، اما چون عشق مجازی نبوده با توجه به این که حاکم شهر دختر را تقدیم جزیری می‌کند و پول را به وی می‌دهد که برای عروسش لباس و لوازمات بخرد اما تمام شهر موصل گشته لباسی را که در شأن سلمی باشد نمی‌یابد و پول را به حاکم بر می‌گرداند و هیچ گاه ازدواج نکرده است. (جزیری عبدالسلام ۲۰۰۴: ۱۳) (نامیدی ۱۳۳۸ق: مقدمه) برای اولین بار در سال ۱۹۰۴م دیوان ملا جزیری همراه با یک تصویر خیالی توسط شرق شناس المانی به نام فون هارتمسن در برلین به چاپ رسیده است. در دیوان ملای جزیری شعری هست که برای میر عماد الدین خان خانان نوشته و با او مشاعره کرده اکثر تاریخ نویسان را به اشتباه برده یکی گفته حاکم تبریز است و دیگری گفته حاکم موصل است و برای همین دنبال آن حاکم گشته‌اند که موجب شده قرن‌ها بر سر ولادت و فوت جزیری اختلاف داشته باشند در حالی که شهر جزیر پایتخت حکمرانان کرد بوده بسیار آباد و زیبا بوده است. و الان هم نشانه‌های از آن دیواری که به اطراف شهر کشیده بودند و از سنگ مرمر ساخته‌اند موجود می‌باشد. ملای جزیری امیر جزیره بوتان را خان خانان و شاهنشاه معظم خطاب می‌کند. و در توصیف بزرگی امیر شهر می‌گوید: (گرچی در ثقلیمی رابع هاته تختی سلنتت). مشخص است که جغرافی دانان قدیم طول و عرض زمین را به هفت قسمت تقسیم کرده‌اند و هر قسمت را اقلیم گفته‌اند و شهر جزیر در این تقسیم بندی در اقلیم چهارم بوده است. و جزیری از خدا خواسته است آن امیر کرد جزیری که اسلام را ترویج کرده طلبه و دانشجوی زیادی را پرورش داده که در خدمت قرآن و حدیث باشند بلند مرتبه‌تر سازد و از خدا می‌خواهد او را حاکم هفت اقلیم نماید جدا از حکومت کردستان، تبریز و حاکم خراسان نیز تحت لوای حکومت او باشد. (زفنگی، ۱۹۸۷م: ط) همچنین در گفت و گوی شاعرانه‌ای میان جزیری و شاعر نام داری به نام فقیه طیران در یکی از اشعار خود زیر اسم «دلو رابه دلو رابه!» تاریخ آن روز را هزار و چهل و یک نوشته به همین سبب مسجّل است که جزیری در اواخر قرن دهم هجری به دنیا آمده و در قرن یازدهم هم زندگی کرده است و شکی نیست که نیمه‌ی اول آن قرن زنده بوده است و بیشتر هم عمر کرده است. (زفنگی، ۱۹۸۷م: ن) جزیری در دوازده علم بسیار پر توان و دانا بوده است؛ زبان‌های عربی، فارسی و ترکی را به خوبی می‌دانسته با آن سه زبان و زبان مادری هم بسیار شیوا و فصیح شعر گفته است. جزیری در مسجد سور جزیر تدریس می‌کرد بعد از مرگش در سن ۷۵ سالگی در زیرزمینی در همان مسجد به خاک سپرده شده و تا الآن هم یک زیارتگاه

است، (محمد صالح ابراهیمی ۱۳۶۴ ش: ۲۰۰-۲۰۴) (دوسکی، ۲۰۰۵م: ۱۹-۲۶). و به خاطر عشق به الله به درجه فناء رسید و توانست به مقام وحدت دست یابد. وجه تسمیه ملاّ در پیشوند نام جزیری، نشان از دانایی، فراست و دینداری وی دارد و از طرفی در مقام بزرگداشت چنین فردی، اطرافیان آن را به وی نسبت داده‌اند؛ به همین ترتیب ملاّ به افرادی که وظیفه تعلیم و تربیت را در جامعه به صورت غیر رسمی و رایگان و در راه خدا انجام می‌داده اند تلقی می‌شد. مولوی را در آسیای صغیر به ملای روم می‌شناختند ملاّ در جوامع اسلامی، بویژه در مناطق کردنشین، صاحب مقامات علمی، ادبی، دینی بوده و از مفاخر بارز آن جامعه محسوب می‌شود، کسانی که خود را وقف خدمت به دین و اعتقادات مذهبی کرده و از نظر صلح و سازش میان عشایر و قبایل و دفاع از حقوق ملی، مذهبی، سیاسی، اجتماعی و کارهای عام المنفعه، پیشگام و پیشوای مردم بوده‌اند. (گورژی، ۱۳۸۴ ش: ۱۰۷).

۲- بحث

با مطالعه‌ی دیوان ابن فارض و ملای جزیری و بررسی مضامین عرفانی آنها در حوزه فنا فی الله و وحدت وجود به مضامین مشترک بر می‌خوریم که مهم‌ترین آنها به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱- عشق ازلی

عشقی ازلی از نظر عرفاء و اهل تصوف عشقی است که قبل از آفرینش تمام موجودات و قبل از روز الست هدیه داده شده که دال بر عشق خدایی است چون هیچ موجوداتی موجود نبوده غیر از خالق هستی تا آنان عاشق گردند و آنان مقرر بر آن هستند که از روز «قالو بلی» عاشق خدا شده‌اند.

مُنِحْتُ وِلاها یَوْمَ لا یَوْمَ قَبْلَ أَنْ بَدَتْ عِنْدَ أَخْذِ الْعَهْدِ، فِی أَوْلِیَّتِی

(ابن‌فارض، ۱۹۵۱: ۳۲).

دوستی محبوب روزی به من هدیه داده شد که [هنوز] روزی در میان نبود؛ در آغاز هستی من، پیش از آن که او به هنگام پیمان بستن بر من هویدا شود. من دهر (قالوابلی) باتن قه‌ویرا بوئ هفین ه‌ن‌ن‌س‌ر‌ع‌ه‌دا‌ئ‌ه‌ل‌ه‌س‌تم‌ تا‌بر‌و‌ژ‌ا‌ ئ‌ا‌خ‌ر‌ین

Min diber qalû ebla batên vewira bû evîn

Hêj li ser ehda elestim ta bi roja axirîn

(زفنگی، ۱۹۸۷ ج ۲: ۴۴۶)

من قبل از روز قالو بلی قلبا عاشق وی شدم تا الآن و تا روز آخرت بر عهد الست می مانم. ابن فارض و ملای جزیری هر کدام قبل از هر کسی و پیش از آن که شب و روز خلق کردند دوستی با خالق هستی را به هدیه گرفته اند، و افتخار می کنند که پیش از روز الست خداوند محبت خود را به آن ها ارزانی داشته است و عهد و پیمانی را یاد آوری می کند که روز الست خداوند از ارواح بنی آدم گرفته است و به این آیه اشاره دارند: II وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ O (اعراف، ۱۷۲ و ۱۷۳). و هنگامی را که پروردگارت فرزندان آدم را از پشت آدمی زادگان، پدیدار کرد و ایشان را بر خودشان گواه گرفته است، آیا من پروردگار شما نیستم؟ آنان (به زبان حال پاسخ داده و) گفته اند: آری، گواهی می دهیم تا روز قیامت نگوئید ما از این (یکتا پرستی) غافل بوده ایم. ملای جزیری معتقد است که تاکنون و تا روز آخرت بر این عهد و پیمان باقی خواهد ماند.

۲- فناء شدن در جمال محبوب.

فناء شدن یکی از اصطلاحات اهل تصوف است که جمال ذات اقدس الهی سبب شده که دو شاعر مات مبهوت زیبایی وی شوند و در جمال بی همتای حق فانی گردند.

وَ قَدْ أَشْهَدْتَنِي حُسْنَهَا، فَدَهَشْتُ عَنْ حِجَايَ وَ لَمْ أَثْبِتْ جِلَايَ لِدَهْشَتِي

ابن فارض، ۱۹۵۱: ۵۳.

و در حالی که معشوق حسن خود را به من نمایاند و من از هوش بیهوش گشتم و آرایه هایم در اثر دهشت بر جای نماند.

فَكُلُّ مَلِيحٍ حُسْنُهُ مِنْ جَمَالِهَا مُعَارٌّ لَهٗ، بَلْ حُسْنُ كُلِّ مَلِيحَةٍ

ابن فارض، ۱۹۵۱: ۳۷.

حسن هر مرد و زن صاحب ملاحظت، از جمال معشوق حقیقی است که به ایشان عاریه داده شده است.

وَمَنْ يَتَحَرَّشْ بِالْجَمَالِ إِلَى الرَّدَى، رَأَى نَفْسَهُ، مِنْ أَنْفَسِ الْعَيْشِ، رُدَّتْ

ابن فارض، ۱۹۵۱: ۲۶.

هرکه شکار زیبایی شود، او را می بینم که از خوشترین و گرانمایه ترین زندگانی به سوی مرگ و نابودی رانده می شود.

من نه زهره که حوسن و جهمالات هر
نابین هی که دی م ژ نوراج لیل

Min nezerek hûsn û cemala te kir
Ayîneyek dî mi ji nûra celîl

زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۱: ۳۹۶.

من یک نظر از حسن جمال تو [محبوب] کردم یک آینه از نور جلیل که منعکس کننده نور حق بود دیدم.

سوند بوئی زولفا سیاه ئه ز عابیدئ حوسنات هم

خهف دنوشم وئ ش هرابئ خواهش ش هراب و ق هوهی ه

Sûnd biwê zûlfa sîyah ez iabîdê hûsna teme
Xef dinûşim wê şerabê xweş şerab û qehweye

سوگند به این زلف سیاه من بنده ی زیبایی تو هستم. مخفی این شراب را می نوشم که شرابی گوارا است.

نسبت پهری زیبای ه ئه و هک ن ئرگزا ی هک تای ه ئه و

(یامن رای خلی فهل یشبی بشی قامتا)

Nîsbet perî zîbaye ew wek nêrgiza yektaye ew
Ya men raye xêlî fehel yoşbî qameta

زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۱: ۳۴.

محبوب نسبت به حوریان زیباست همچو نرگس تک و تنهاست ای کسانی که محبوب من را دیده اید آیا قامت رعنا ی محبوب به چیزی مشابهت دارد؟ (استفهام انکاری است).

برخی از نام های الله تعالی دال بر زیبایی هستند از جمله "جمیل" جمال" و حدیث "ان الله جمیل یحب الجمال" خداوند خود زیباست و زیبایی را دوست دارد. (السَّقَّاف، ۲۰۰۶م: ۱۱۲) ابن فارض و ملای جزیری این دو عارف ربانی را وا داشته که فنای زیبایی محبوب شوند. و در اشعارشان پیدا است که شهید حسن و زیبایی محبوب هستند، ابن فارض حسن محبوب را دیده و تاب دیدن این زیبایی را نداشته است و از هوش رفته و زیبایی محبوب را سبب امحاء خود می داند. ملای جزیری از زیبایی محبوب خود در تعجب است و خود را بنده و کشته زیبایی می داند و سوگند یاد می کند که برای این زلف سیاه که نماد

زیبایی هستند به سجده افتاده است چون سجده و بندگی برای غیر خدا جایز نیست نتیجه می‌گیریم که عاشق زیبایی و بنده خداوند بوده است.

۳- تمنای رسیدن به مقام فناء.

فناء از اصطلاحات اهل تصوف است به معنی تبدیل صفات آدمی به صفات حق تعالی است. (سعیدی، ۱۳۹۱: ۸۰۸).

وماذا عسى عنى يُقالُ سِوى قِضىِ فُلانٌ، هوَى، مَنْ لى بِناء، وَهُوَ بُعِيتِى

أجلُ أَجلى أرضى انقِضاءَ صِبابَةٍ، ولا وِصلَ، إِنْ صَحَّتْ، لِحَبِّكَ، نَسبِتى

إذا ما أَحَلَّتْ، فى هواها، دَمى، ففى ذُررى العِزِّ والعَلِياءِ قَدَرى أَحَلَّتِ

(ابن‌فارض، ۱۹۵۱: ۳۰)

چه چیز بهتر از این تواند بود که در باره من گفته شود «فلانی از عشق بمرد»؟ این گونه مردن آرزوی من است؛ کیست که من را بدان آرزو رساند؟ آری اگر نسبت من به عشق تو تحقق پذیرد، اگرچه وصال درکار نباشد، خرسندم که عمرم با عشق به پایان رسد.

آنگاه که او در راه عشق خود، ریختن خون مرا روا دانست، ارج و قدر مرا در قله‌های عزت و بزرگی جا داد.

زولما توکی پرپئی خوہشم س وھتی دل ئی ہیجران کەشم

میسلی پەرەنگ ئات ہشم روحەک موج ہررەد بئ لہشین

Zolma tû key pir pê xoşim sohtî dilê hîcran keşim

Mîslî perengê ateşim rohek mûcered bê leşin

ستمی را که از سوی تو به من رسد خیلی دوست دارم همچو زغال دل سوخته و کشته

هجرانم و یک روحی بدون جسم هستم

عاشق ئان سادق دک ئمن ما دبئ س ہدجان فدئ من

زانم ئو ناژیت ہ بئ من عاشق و پیر موبت ہلای ہ

Aşiqê sadiq dikêmin ma dibê sed can fidê min

Zanim ew najîte bê min aşiq u pir mûbtelaye

عاشقی که در عشق صادق باشد کم هستند آیا یکصد عاشق موجود هستند که در راه من جان بدهند دانستم که نمی‌تواند بدون من زندگی کند چون یک عاشق گرفتار است.

چهندهکی سادق جهمابن ئهه رببئژی جان فیدابن
وهک (مهلئ)لازم تونابن وی ژدل جانئ خواهدهایه
Çen dikî sadiq bi me mûbtela bin
Wek melê lazim tûnabin wî ji dil canê xwe daye

(زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۲: ۵۲۹)

هر اندازه عاشق صادق جمع گردند و بگویند ما جان فدا هستیم هیچ کدام از این عشاق نمی‌توانند همچو ملا جان فدا باشند چون او قلبا جان خود را تقدیم کرده است. یکی از مهم ترین آرزوهای ابن فارض مردن بر اثر عشق است، اگر وصالی هم درکار نباشد، معتقد است اگر محبوب وی را به درجه شهادت نایل گرداند، قدرش را در قله‌های عزت و بزرگی جا داده است. ملای جزیری ستمی را که از سوی محبوب می‌رسد خیلی دوست دارد و عین عدالت می‌داند و همچو زغال دل سوخته و کشنده هجران است. و یک روحی بدون جسم دارد. محبوب در نامه‌ی خیالی که برای ملای جزیری فرستاده چنین نوشته است دانستم که نمی‌توانید بدون من زندگی کنید چون یک عاشق گرفتار هستید. و هیچ کدام از عشاقی که ادعای جان فدا می‌کنند نمی‌توانند همچو ملا جان فدا باشند او قلبا جان خود را تقدیم کرده است. در بحث دو شاعر جان فدا و آرزوی فنا در راه محبوب به وفور یافت می‌شود. ملای جزیری بیشتر از گفتگوهای خیالی و نامه‌نگاری با محبوب که باد صبا نامه رسان است پرده برداشته است.

۴- نزول جبرئیل

جبرئیل یکی از اصطلاحات اهل تصوف است و یکی از ملائک مقرب که امین وحی برای تمام پیامبران بوده و قرآن کریم توسط ایشان به پیامبر صلی الله علیه وسلم رسیده است. (ابن حجر عسقلانی، ج ۲: ۳۲۱-۳۲۳، ۱۴۱۵ ق.)

وها دِحِيَّةٌ، وافی الامین نَبِيَّنا،
بِصورتِه، فی بَدْءِ وَحْيِ النَّبِوءِ

أَجْبَرِيلُ قُل لِي كَان دَحِيَّةً إِذْ بَدَأَ
لِمُهْدَى الْهُدَى، فِي هَيْئَةِ بَشَرِيَّةٍ

وفی علمِه من حاضرِه مَرِيَّةٌ
بماهيَّة المرئي من غير مَرِيَّةٍ

یری مَلَكًا يُوحى إِلَيْهِ وَغَيْرُهُ یری رَجُلًا يُدْعَى لَدَيْهِ بِصُحْبَةٍ

(ابن فارض ۱۹۸۷: ۳۹-۴۰)

و اما «دحیه» که روح الامین در آغاز وحی نبوت، بصورت او نزد پیامبر ما می‌آمد؛ به من بگو آیا جبرئیل دحیه بود آن گاه که در هیأت بشری بر هدیه کننده هدایت آشکار می‌شد؟

بی شک علم پیامبر ﷺ به ماهیت چیزی که دیده می‌شد (جبرئیل) نسبت به علم حاضران محضش بر تری داشت.

پیامبر ﷺ فرشته‌ای را می‌دید که به او وحی می‌آورد و دیگران مردی را می‌دیدند که نزد پیامبر ﷺ، رعایت حق هم‌نشینی یافته است.

گهربدیا (گهرن‌هدیا) ئه‌و س‌ن‌ها سورج‌همیل

نازلی ئه‌رزان‌ده‌بو جوبرئیل

Ger bidîya ger nedîya ew senema sor cemîl
Nazilî erzan nidibû cûbreîl

(زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۱: ۳۹۶)

اگر این محبوب جذب کننده را می‌دید و یا؛ اگر نمی‌دید جبرئیل امین به کره خاکی نمی‌آمد. ابن فارض می‌گوید: هنگامی که جبرئیل برای پیامبر ﷺ وحی می‌برد در شکل دحیه بن خلیفه کلبی انصاری، سفیر پیامبر ﷺ برای دعوت به پادشاهان و زیبا ترین صحابی که در حسن و جمال زبان زد خاص و عام بود بر پیامبر ﷺ وارد می‌شد، پیامبر علم کافی داشت که با امین وحی رو بروست اما در دید اطرافیان پیامبر ﷺ، دحیه بوده است. قطعاً علم وی در برابر آنچه میدید نسبت به علم اصحاب برتری داشت. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲۰: ۴۸۸). (ابن‌عبدالبر، ج ۲: ۴۶۷-۴۶۲، ۱۴۱۲ق.) (ابن‌اثیر جزری، ج ۲، ۶: ۱۴۰۹ق.) (کلینی، ج ۲: ۵۸۸، ۱۴۰۷ق.) و ملای جزیری از این که آیا جبرئیل از نزدیک خدا را دیده یا؛ ندیده است که به این کره آمده است در دو حالت حق داشت که به این کره خاکی بیاید چون محبوب را دیده از عشق او توانسته به اینجا بیاید و یا؛ ندیده است لذت تجلی حق را نچشیده است به همین خاطر به این سرزمین آمده است. نوع نگرش ابن‌فارض زمینی و از دید پیامبر ﷺ و اصحاب است. در حالی که نگرش ملای جزیری آسمانی و از دید یکی از فرشتگان مقرب الهی است.

۵- تجلی محبوب

تجلی یکی از اصطلاحات اهل تصوف است به معنی ظاهر و آشکار گردیدن، کنایه از غلبه‌ی نور الهی است که موسی علیه السلام بر کوه طور دید و از دیدن آن بیهوش شد، (سعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۹).

وَأَشْهَدْتُ غَيْبِي، إِذْ بَدْتُ، فَوَجَدْتُنِي، هُنَالِكَ إِتَاهَا بَجَلْوَةِ خَلْوَتِي

فَفِي الصَّحْوِ بَعْدَ المَحْوِ لَمْ أَكُ غَيْرَهَا وَذَاتِي بَذَاتِي إِذْ تَخَلَّتْ تَجَلَّتْ

(ابن فارض، ۱۹۵۱م: ۳۵-۳۶)

آن گاه که معشوق جلو گر شد، حقیقت نهان بر من نمایان گشت و در آنجا، و در جلوه خلوت خویش، خود را عین او یافتم. پس در هوشیاری بعد از محو، من غیر معشوق نبودم؛ و آن گاه که او جلوه کرد، ذات من به ذات حقیقی‌ام [معشوق] آراسته گشت.

دل که معب‌هی‌م مولای‌ه‌ل‌ئ‌ی ناری ک‌ه‌لیم‌ئ‌سای‌ه‌ل‌ئ‌ی

بانگی (اناالله) دای‌ه‌ل‌ئ‌ی‌ه‌م ک‌معب‌ه‌و و‌ه‌م‌توره‌دل

Dil kebeye mewla yelê narî kelîm îsaye lê
Bangî eênelahe daye lê hem kebe w hem tûre dil

(زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۱: ۴۰۸)

قلب که کعبه‌ی تجلی باری تعالی است نور موسای کلیم الله بر وی تابیده بانگ سر می‌دهد که من الله بالای این تجلی نور هستم قلب هم کعبه‌الله و هم کوه طور است. هنگام تجلی معشوق، حقیقت نهان بر ابن‌فارض نمایان می‌شود، و در تجلی خلوت خویش، خود را عین او می‌یابد. پس در هوشیاری بعد از محو، ذاتش به ذات حقیقی معشوق آراسته می‌شود. ابن‌فارض در این تجلی به وحدت هم دست می‌یابد. و قلب ملای جزیری کعبه تجلی باری تعالی است نور موسای کلم‌الله بر وی می‌تابد و بانگ سر می‌دهد که من، الله بالای این تجلی نور هستم. قلب هم کعبه‌الله و هم کوه طور است هنگام تجلی قلب ملای جزیری از کوه طور بزرگتر می‌شود و به قبله-کعبه-تبدیل می‌شود.

۶- طلب فانی شدن از جانب محبوب

فانی شدن از اصطلاحات اهل تصوف است مراد از فناء فنای عبد است در حق، فناء بشریت است در ربوبیت. (سعیدی، ۱۳۹۱: ۸۰۸).

فلم تهونى مالم تكن فى فانياً و لم تَفنَ مالَم تُجْتَلَى فیکَ صورتی

(ابن‌فارض، ۱۹۵۱: ۲۹)

تا در من فانی نشوی، عاشق من نباشی و تا صورت من در تو جلوه‌گر نشود، فانی نتوانی شد.

من‌گ‌و: دش‌ه‌فان شوبه‌ی شه‌مالان وه دصوژین

پ‌ه‌روان‌ه صیف‌ه‌ت، جاه‌ه‌ره ب‌ئ‌ص‌ه‌وت و حیس‌ی‌تو

Min go di şewan şubhî şemalan we disojin

Perwane sîfet ca here bê sewt u hîsî to

(زفنگی، ۱۹۸۷، ج ۲: ۶۳۳)

گفتم: [به محبوب] شب‌ها همچون شمع و پروانه می‌سوزم بدون این که کوچکترین سر و صدای راه بیندازم گفت: بازهم برو توی آتش؛ چون بی سر و صدا هستی و هیچ کس با خبر نیست؛ باید بدانند که سوخته‌ای عشق محبوب هستی.

دو شاعر با محبوب خویش گفتگوی محرمانه دارند. در گفتگوی محرمانه، محبوب به ابن‌فارض گفته اگر عاشق من باشی باید در من فانی شوی، ملای جزیری به محبوب گفته همچو شمع می‌سوزد بدون این که سر و صدای به راه بیندازد، محبوب می‌گوید باید بازهم برگردید توی آتش استغاثه کنید و همه بدانند که در راه من داری خود را می‌سوزانی و من از فَنای تو لذت ببرم. عارفان برای دوری از ریاء، مخفیانه و توی قلب خودشان به دور از انظار مردم به راز و نیاز با خالق هستی می‌پردازند. محبوب از ابن‌فارض خواسته برای ثابت کردن ادعای دوست داشتن باید فانی شود، ملای جزیری با آتش سوخته فانی شده اما محبوب خواسته بازهم برود توی آتش و با داد و فغان و استغاثه خود یک عالم را در جریان بدارد تا لذت بیشتری بگیرد، معلوم می‌شود که ملای جزیری بیشتر به جلو رفته و فناء فی‌الله شده است.

۷- فناء فی‌الله

فناء فی‌الله در مقابل بقاء قرار دارد یکی از اصطلاحات اهل تصوف است که به معنی زوال شعور سالک بر اثر استیلائی ظهور حق بر باطن وی است؛ زوال اوصاف مزموم، پدید آمدن اوصاف محمود و زیباست. (سعیدی، ۱۳۹۱: ۸۰۸).

فَأَفْنَى الْهَوَى مَا لَمْ يَكُنْ ثُمَّ بَاقِيًا، هُنَا، مِنْ صِفَاتِ بَيْنَنَا فَأَضْمَحَلَّتْ

(ابن فارض، ۱۹۵۱: ۳۲)

سپس چنان یافتم که صفاتی را که [هنگام فناء فی الله] دور افکنده بودم از من صادر شده بود و به سوی من می آمد و [به علت بقاء بالله] افزونتر از قبل در من وارد می شد.

فَلَوْلَفَنَائِي مَنْ فَنَائِكِ رُدِّي لِي فُؤَادِي، لَمْ يَرْغَبْ إِلَيَّ دَارِ غُرْبَةٍ

(ابن فارض، ۱۹۵۱م: ۲۵)

از آنجا که فانی شده ام، اگر قلبم را از حریم خانهات به سوی من بر گردانند، او هرگز میل این دیار غربت نکند.

ژلاش هیئی، ژم معدومی، مهناسی سیرری ق هییومی

(سجودی فی تراب المحو من اعلى المقامات)

هؤستایی عیشقی دل هفؤوت س هرتا ق هدم هنگی دسؤت

رهمز(انالحق)هردگؤت باوهربکن مهنسوره دل

Ji la şeyie ji meidûmî menasî sîrrî qeyûmî

Sicûdî fî torabê elmehwo men ela elmoqamat

Hostayî îşqê dil hewot ser ta qedem hingî disot

Remza ene elheq her diqot bawer bikin mensûre dil

(زفنگی، ۱۹۵۱م، ج ۲: ۶۳۴)

استاد عشق قلب را می فشرد در این هنگام از فرق سر تا نوک پا می سوخت و انالحق زمزمه می کرد و می گفت: یقین داشته باشید که قلب من منصور [حلاج] است.

ما از لاشیئ و عدم، اسرار قیوم را شناختیم. سجده من در خاک خضوع و محو از بلندپایه ترین مقامات است.

در این ابیات ابن فارض از حال و هوای فنای خود می گوید که نشانه ها و علائمش محو گشته و سرگشته شده، تا جایی در واقعیت وجود خویش به گمان افتاده است؛ و فکر و اندیشه اش به وجود خودش دسترسی نداشته است به شکلی فانی شده که اگر قلبش را از حریم خانه ی محبوب به سویش بر گردانند، او هرگز نمی خواهد که قلبش به جسمش برگردد. شناخت ملای جزیری از فناء خیلی عمیق تر است که از لاشیئ و عدم، اسرار قیوم قائم به ذات را شناخته است؛ چون لاشیئ و معدوم دال بر این هستند که خداوند بر آنها تجلی نکرده است اگر تجلی می کرد معدوم موجود می شد و لاشیئ، شیئ می شد ما همچو

معدوم، خداوند بر ما تجلی نکرد که ماند گار باشیم بلکه تجلی کرد که در او فناء شویم (زفنگی ۱۹۸۷م، ج ۲: ۷۰۴). محبوب به ملای جزیری گفته می‌دانم تو امین روحی و قفسی بیش نیستی در من فانی شدی و روحی که در جسم داری منم. ملای جزیری قلب خود را منصور حلاج می‌داند که ذکر اناالحق را سر می‌داد و به دلیل مخالفت با شریعت توسط حاکمین آن وقت گردنش را زده اند و با خون خود الله الله نوشته است (همان).

۸- وحدت وجود

یکی از اصطلاحات اهل تصوف وحدت وجود است که همه‌ی موجودات را ذات اقدس الهی می‌دانند چنانچه موج و حباب و گرداب و قطره و ژاله همه را یک آب می‌پندارند و جود را دریای بیکران و موجودات را همه اجزای او دانسته‌اند؛ چون از ذات اقدس الهی سرچشمه گرفته‌اند به وی بر می‌گردند و با وی قاطی می‌شوند. (زفنگی ج ۱: ۲۱۸). فلسفه‌ی عرفان، دارای چندین درجه است که یکی از این درجات پیوند با خدا بر قرار کردن است. صوفی به درجه‌ای می‌رسد و به حالتی از عرفان دست می‌یابد که به غیر از خدا چیزی را نمی‌بیند، و هر مخلوقی را که می‌بیند به انعکاس نور خدا تلقی می‌کند، و می‌انگارد که سایه‌ای است که فقط او می‌بیند این درجه را فناء فی‌الله گویند که به وحدت وجود هم نامگذاری شده است. (شرفکندی، ۱۳۹۳: ۲۴).

وَفَارِقٌ ضَلَالِ الْفُرُقِ، فَالْجَمْعُ مُنْتَجٍ	هُدَى فِرْقَةٍ، بِالْاِتِّحَادِ تَحَدَّتِ
فَوُصْفِي، إِذْ لَمْ تُدْعَ بَأَثْنَيْنِ، وَصَفُهَا،	وَهَيْئَتُهَا إِذْ وَاحِدٌ نَحْنُ هَيْئَتِي
فَإِنْ دُعِيَتْ كُنْتُ الْمُجِيبَ وَإِنْ أَكُنُّ	مِنَادِي أَجَابَتْ مِنْ دَعَانِي وَلَبَّتِ
وَإِنْ نَطَقْتُ كُنْتُ الْمُنَاجِي، كَذَاكَ إِنْ	قَصَصْتُ حَدِيثًا إِنَّمَا هِيَ قَصَّتِ

(ابن فارض، ۱۹۵۱: ۳۶-۳۷)

از گمراهی تفرقه جدا شو که جمع هدایت کسانی را به نتیجه می‌رساند که به اتحاد روی آورده باشند.

آن گاه که دیگر دو ذات خوانده نشدیم، وصف من وصف او بود؛ و آنگاه که هردو یکی شدیم، شکل و هیأت او هیأت من بود.

پس اگر او را می‌خواندند من پاسخ می‌دادم؛ و اگر از من سوال می‌شد، او به جای من جواب می‌داد و لبیک می‌گفت.

پس اگر او سخن می‌گفت، من بودم که راز می‌گفتم؛ و اگر قصه‌ای را می‌گفتم، او بود که قصه را می‌گفت.

وحده‌تی سرفه مشرب ته چه ئیکسیری وجود
ئهم لهباله ب چه لهباله ب خوه هم جامه لهباله ب
Vehdetî sirfe meşreb te çe Eîksîrî vicûd
Em lebaleb çe lebaleb bi xwe hem came lebaleb

وحدت صرف سلوک ما است تمام جسمم و حتی تمام لباسهایم تو چه کیمیائی هستی؟!

وحده‌تی موتل هق م‌هلا نوره دق‌لبان ج‌هلا
زور دق‌ئ م‌هسئ‌هل‌ئ ئ‌ههلی دلان شوبه‌ما
Vedetî mûtleq mela Nûre di qelban cela
Zor deqê meselê Ehlî dilan şûbhe ma

(زفنگی، ۱۹۸۷م، ج ۱: ۲۵)

ای ملا وحدت وجود نوری است که جلاء دهنده قلب‌هاست [زنگ شبه را از قلوب اهل حق می‌زداید] خیلی از اهل طریقت در مسئله وحدت وجود به یقین نرسیده‌اند.

دل ی‌ه‌که دئ‌عیشق‌ی‌ه‌ک بت عاشقان‌ی‌ه‌ک یار‌ب‌ه‌س
قیبل‌هدئ‌ی‌ه‌ک بت قولوبان‌دل‌ب‌ه‌ر‌ه‌ک دلداری‌ب‌ه‌س
Dil yekedê îîşiq yek bit aşqan yek yar bes
Qîble di yek bit qûlû ban dilberek dildar bes

قلب یک است عشق هم باید یک باشد برای عاشقان هم یک دوست کافی است قبله هم باید یک باشد و یک دلبر که دل را می‌رباید کافی است.

نه‌ت‌ه‌نها پ‌ئ‌شب‌ه‌ری‌یارین، ژئ‌ه‌مری‌کن‌خ‌ه‌ب‌ه‌ردارین
(و من اهواه سار فی مساری کل ذراتی)
Ne تنها pêşberî yarîn ji emrî kon xeberdarîn
we men ehwa sare fî misarî kol zeratî

(زفنگی، ۱۹۸۷م، ج ۲: ۷۰۴)

نه تنها در محضر محبوب از امر کن فیکون باخبریم کسی که دوستش داریم عشق او بر تمام ذرات وجودم مستولی است.

ابن‌فارض در مورد وحدت وجود سفارش به خوداری از تفرقه می‌کند؛ چون جمع هدایت‌کسانی را به نتیجه می‌رساند که به اتحاد روی می‌آورند و هیچ‌گاه از این سخن که

گفته است، من او هستم، بر نگشته است، و معتقد به حلول است، هنگامی که دیگر دو ذات خوانده نشده‌اند، سیمای محبوب را صورت خود می‌داند. ملای جزیری و وحدت وجود را جلاء دهنده قلب می‌داند که خیلی از اهل طریقت به این درجه نرسیده‌اند و وحدت وجود را سلوک خود می‌داند و در کمال تعجب از مرشدش سوال می‌کند که تو چه کیمیائی هستی؟! که این جسم الوده را به جسم نورانی تبدیل کرده‌اید، با این استدلال که چون قلب یک است، باید عشق هم یک باشد و برای عاشقان یک دوست کافی است، یک قبله داریم و باید تنها و تنها یک دلبر داشته باشیم بر وحدت تاکید می‌کند. و می‌گوید: نه تنها رودر روی محبوب از امر کن فیکون باخبر است تا این اندازه از محبوب نزدیک است عشق او بر تمام ذرات و جودش مستولی شده و جای جای اعضاء بدنش در کنترل و اختیار اوست و هیچ اختیاری ندارد که بگوید من اویم و او من است [(زفنگی ۱۹۸۷: ۷۰۴). از اقوال و ابیات دو شاعر در می‌یابیم که طرفدار نظریه وحدت وجود هستند، با این تفاوت که ابن فارض عملاً در وجود خود هنگام اقامه نماز مقرر به وحدت و رسیدن خود به ذات اقدس الهی است و ملای جزیری مستدل تر و برای عموم می‌گوید چون یک دل دارید و یک قبله، باید فقط یک محبوب و یک دلبر داشته باشید و بس که قاطعیت استدلال وی را در باب وحدت وجود می‌رساند.

۳- نتیجه گیری

فکر و اندیشه‌ی ابن‌فارض و شیخ احمد معروف به ملای جزیری مبتنی بر فناء فی‌الله و وحدت وجود است. با تأمل در ابیات دو شاعر در می‌یابیم که از روز ازل عاشق شدند و از محبوب در خواست یک دیدار کرده‌اند و در آرزوی فناء فی‌الله شدن هستند و بر اثر زیبایی محبوب به فناء می‌رسند و از علت و کیفیت نزول جبرئیل سوال می‌کنند، محبوب تجلی می‌کند، دو شاعر به مقام حدت رسیده‌اند و وحدت را سلوک خود می‌دانند. یکی از عواملی که عارف را قادر می‌سازد تا به تجربه وحدت دست یابد، رسیدن به فنا فی‌الله و بقاء بالله واسطه اوست عارف مقام وحدت را درک می‌نماید و در ابتدای راه در مقام فرق قرار دارد، بعد از فانی شدن از خود و برداشته شدن رسوم و آثار هستی، چنان در خداوند غرق می‌شود که دیگر چیزی از او باقی نمی‌ماند، و همه چیز را به خداوند نسبت می‌دهد و این همان مقام جمع و وحدت است.

منابع و مأخذ

*قرآن مجید

- (۱) ابن ایاس، محمد بن احمد (۲۰۰۵ م): **بدائع الزهور**؛ به کوشش محمد مصطفی، الطبعة الأولى، قاهره، مكتبة مدبولی.
- (۲) ابن عربی، محی الدین (۱۳۹۱ ش ۲۰۱۲ م): **فرهنگ جامع اصطلاحات عرفانی**، گل بابا سعیدی، چاپ دوم، تهران. زوار
- (۳) البورینی و النابلسی (۲۰۰۷): **شرح دیوان ابن الفارض**، جمعه رشید اللبنانی، المحقق: محمد عبد الکریم النمری، الطبعة الثانية، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- (۴) بقاعی، برهان الدین، (۱۴۰۰ق / ۱۹۸۰م) **مصرع التصوف، تحقیق و تعلیق، وکیل عبدالرحمن**؛ الناشر، عباس احمد الباز
- (۵) ترکه اصفهانی، صائت الدین علی بن محمد (۱۳۸۴ش): **نظم الدرّ**، تصحیح اکرم جودی نعمتی، چاپ اول، تهران میراث مکتوب.
- (۶) جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۳۶ش ۱۹۵۷م) **نفحات الانس**؛ به کوشش مهدی توحیدی پور، چاپ اول، تهران، محمودی.
- (۷) حافظ شیرازی (۱۳۸۲ش ۲۰۰۳م)، **دیوان**، نصر الله آژنگ، چاپ اول، انتشارات عالم گیر تهرانی.
- (۸) حسینی، دکتر ناصر، (۱۳۹۸ش ۲۰۱۹م)، **الشرح الاوفی لمدح النبی المصطفی**، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- (۹) دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش ۱۹۹۸م)، **لغت نامه**؛ چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران و مؤسسه دهخدا.
- (۱۰) ذهبی، محمد ابن احمد (۱۴۱۷ق/۵م): **سیر اعلام النبلاء**؛ به کوشش بشار عواد معروف و محیی هلال سرحان، الطبعة الأولى، بیروت، مؤسسه الرسالة.
- (۱۱) ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۸۹م): **تاریخ الاسلام**؛ عمر عبد السلام تدمیری، الطبعة الثانية، بیروت، دار الکتب العربی.
- (۱۲) رشید ابن غالب، (۱۳۰۶ق) **شرح دیوان ابن فارض**؛ الطبعة الأولى، قاهره، المطبعة العامره الشرفیه.
- (۱۳) سیوطی (۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م): **حسن المحاضرة**؛ به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، الطبعة الأولى، دار احیاء الکتب العربیة، قاهره.

- ۱۴) شیخ علی (بی تا): **مقدمه بر دیوان ابن فارض**، به نقل از مشارق الدراری.
- ۱۵) شیرازی ناصر مکارم، و همکاران، (۱۳۸۵ش) **تفسیر نمونه**، چاپ ۳۲، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- ۱۶) صادقی شفیع (۱۳۸۹ش ۲۰۱۰م) **ترجمه و شرح فارسی دیوان عارف ربانی ملای جزیری**، چاپ اول، ارومیه انتشارات حسینی اصل،
- ۱۷) صدرالدین قونوی (۱۳۷۹ش ۲۰۰۰م) **مقدمه بر مشارق الدراری**، چاپ دوم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۱۸) طباره، عفیف عبد الفتاح (۱۳۸۸ش ۲۰۰۹) **داستان پیامبران در قرآن**؛ ترجمه ابوبکر حسن زاده، چاپ اول، تهران، نشر احسان،
- ۱۹) عثمانی، محمد شفیع (۱۳۹۲ش ۲۰۱۳م) **تفسیر معارف القرآن**؛ ترجمه محمد یوسف حسین، چاپ اول، انتشارات شیخ الاسلام احمد جام، تربت جام.
- ۲۰) عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۴ش) **شرح راز منطق الطیر**؛ نقد و بررسی بهروز ثروتیان، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.
- ۲۱) فرغانی، سعید (۱۳۷۹ش ۲۰۰۰م): **مقدمه بر مشارق الدراری**؛ به کوشش جلال الدین آشتیانی، چاپ دوم اول این ناشر، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۲۲) محمد هادی مرادی، (۱۳۹۲ش ۲۰۱۳م) **گزیده‌ای از دیوان سلطان العاشقین**، ابن فارض؛ ترجمه و توضیح، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۲۳) غزالی، ابی حامد محمد بن محمد (۱۴۱۵ق ۱۹۹۵م، ج ۳). **احیاء علوم الدین**، الطبع الاول، بیروت، دار الفکر.
- ۲۴) فرغانی، سعیدالدین سعید (۱۳۵۷ش ۱۹۷۸م): **مشارق الدراری**؛ به کوشش جلال آشتیانی، چاپ دوم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۲۵) کاشانی عزالدین محمود، (۱۳۶۷ش ۱۹۸۸م)، **مصباح الهدایه**، به کوشش جلال الدین همایی، چاپ اول، تهران: نشر سخن.
- ۲۶) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، **الکافی**، محقق و مصحح: غفاری، علی اکبر اخوندی، محمد، ج ۲، چاپ اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- ۲۷) درنیکه محمد احمد (۱۹۲۷م)، **معجم شعراء الحب الإلهی**، الطبع الاول، بیروت، دار و مکتبه الهلال.

- ۲۸) مقدسی، انیس (۱۹۸۳م). **امراء الشعر العربي في العصر العباسي؛** الطبع الاول، بيروت، مطبعة الادبية.
- ۲۹) مقرئ، احمد بن محمد (۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م): **نفع الطيب؛** به كوشش احسان عباس، بيروت.
- ۳۰) منذرئ، عبدالعظيم بن عبدالقوى (۲۰۰۷م): **صلة التكملة لوفيات النقلة؛** محقق: بشار عواد معروف، الطبع الاول، بيروت، دار الغرب الاسلامى.
- ۳۱) نيكلسون، رنالد (۱۳۵۸ش ۱۹۷۹) **تصوف اسلامى و رابطه انسان و خدا؛** ترجمه محمدرضا شفيعى كدكنى، چاپ اول، تهران، نشر سخن.

منابع عربى

- ۱) ابن أثير جزرى، على بن محمد (۱۴۰۹ق) **أسد الغابة في معرفة الصحابة،** ج ۲، چاپ اول، بيروت، دارالفكر.
- ۲) ابن تغرى بردى، جمال الدين (۱۳۴۸- ۱۳۷۵ق ۱۹۲۹-۱۹۵۵م): **النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة؛** الطبعة الاولى، قاهره، دارالكتب المصریة.
- ۳) ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، (۱۴۱۵ق) **الاصابة في تميز الصحابة،** تحقيق: عبد الموجود، عادل احمد، معوض، على محمد ج ۲، چاپ اول، بيروت، دارالجيل.
- ۴) ابن حجر عسقلانى، احمد بن على (۱۳۲۹- ۱۳۳۱ق ۱۹۱۱-۱۹۱۳م): **لسان الميزان؛** الطبعة الاولى، حيدرآباد دكن، مجلس دائرة المعارف.
- ۵) ابن عبد البريوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق) **الاستيعاب في معرفة الاصحاب،** تحقيق: الجباوى على محمد، ج ۲، الطبع الاول، بيروت، دارالجيل.
- ۶) ابن خلكان (۱۳۱۰ق ۱۸۹۲م): **وفيات الاعيان؛** الطبعة الاولى، بيروت، دار الكتب العلمية.
- ۷) ابن زيات، محمدا بن محمد (۲۰۰۹م): **الكواكب السيارة في ترتيب الزيارة؛** الطبعة الاولى، بيروت، دار ومكتبة بيبليون.
- ۸) ابن عماد، عبدالحى ابن احمد (۱۳۵۱ق ۱۹۵۱م): **شذرات الذهب؛** الطبعة الاولى، قاهره، مكتبة القدسى.
- ۹) ابن فارض، عمر بن على (۱۴۰۴ق / ۱۹۸۳م): **ديوان؛** الطبعة الثانية، بيروت، دار الكتب العلمية.

- ١٠) ابن قيم الجوزية، شمس الدين ابى عبدالله محمد بن ابى بكر (١٩٩١م): مدارج السالكين، ج ٣، بيروت، دارالجيل.
- ١١) الجزيرى الملا عبدالسلام، (٢٠٠٤م): شرح ديوان الشيخ الجزرى، الطبعة الاولى، اربيل، دار سپيريز، لطباعة والنشر.
- ١٢) آلوسى (١٤٢٠ق): تفسير روح المعانى (جلد سيزدهم)؛ الطبعة الثانى، بيروت، دار الاحياء التراث العربى.
- ١٣) الزفنى، محمدابن مفتى القامشلى (١٩٨٧م): العقد الجوهري فى شرح ديوان الشيخ جزرى، الطبعة الثانى، مطبعة الصباح.
- ١٤) الطبرى، (١٤٣٠ق ٢٠٠٨م): تفسير ابى جعفر محمد بن جرير، ج ٦، الطبعة الرابعة، قاهره، دارالسلام.
- ١٥) القيصرى، محمود (٢٠٠٩م): شرح تائيه ابن الفارض؛ الطبعة الاولى، بيروت، دار المحجة البيضاء.
- ١٦) امين زكى بگ، (١٩٤٧م): مشاهير الكرد وكردستان ج ٢، نقله الى العربية، الأنسه كريمه، واطاف اليه الأستاذ محمد على عونى، الطبعة الاولى، مطبعة السعاده بجوار محافظة مصر.
- ١٧) بلهچ شيركوه (١٩٣٠م): القضية الكوردية، الطبعة الاولى، مطبعة السعاده، بجوار مصر.
- ١٨) جرجانى (١٣٦٠ق ١٩٤١م): ترجمان القرآن؛ چاپ دوم، تهران، بنياد قرآن .
- ١٩) حاجى خليفه (١٩٩٦): كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون؛ الطبعة الاولى، بيروت، داراحياء التراث العربى.
- ٢٠) حلمى، محمدمصطفى (١٩٧١م): ابن الفارض و الحب الالهى؛ الطبعة الاولى، قاهره، دار المعارف.
- ٢١) زيات، احمد حسن (٢٠١١م): تاريخ الادب العربى، الطبعة اربع عشر، قاهره دار المعرفة لطباعة والنشر.
- ٢٢) شعرانى، عبدالوهاب ابن على (١٩٧١م): الطبقات الكبرى، ضبطه و صححه عبد الغنى محمدعلى الفاسى، الطبعة الاولى، بيروت، دار الكتب العلمية.
- ٢٣) عاطف جودة نصر(بى تا): شعر عمرابن الفارض، دراسه فى فن الشعر الصوفى، بيروت، دارالاندلس.

۲۴) عاطف جوده نصر (۱۹۸۳م): **الرمز الشعری عند الصوفی**، الطبعة الثالثة، بیروت، دارالاندلس.

۲۵) فروخ، عمر (۱۹۴۷م): **التصوف فی الاسلام**، الطبعة الاولى، بیروت، مكتبة منیمنه.

۲۶) فروخ، عمر (۱۴۰۳ ق ۱۹۸۲م): **تاریخ الادب العربی**؛ الطبعة الرابعة، بیروت، دار العلم للملایین.

۲۷) نائف طاهر میکائیل، (۲۰۰۵م): **نهجه و عقیدته من خلال دیوانه الشعری**، اربیل. چاپی یکم، دار سپیریز لطباعة و النشر.

منابع کردی

۱) نامیدی عبدالقادر (۱۳۳۸ق ۱۹۱۹م): **دیوانا مه لای جزیری**، مقدمه، (بی ط) به نقل و موجود در کتابخانه استاد علاء الدین سجادی.

۲) ئیبراهیم ئه حمهد شوان، (۲۰۱۰م) **فه رهه نگی سوفیانهی دیوانی جزیری و مه حوی**، چاپی یکم، هه ولیر، چاپ خانهی حاجی هاشم.

۳) به حرکی، ملاطاهر ملاعبد الله (۲۰۱۰م): **میژوی زا نایانی کرد**، ج ۱، چاپ اول، هه ولیر. چاپخانه ئاراس،

۴) دوسکی، تحسین ئیبراهیم، (۲۰۰۵م): **دیوانا ملای جزیری**، چاپ اول، هه ولیر، دار سپیریز.

۵) سعیدی، گل بابا (۱۳۹۱ ش) **فرهنگ جامع اصطلاحات عرفانی با تکیه بر آثار ابن عربی**، تهران، زوآر

۶) شرفکندی، عبدالرحمن (۱۳۹۳ ش ۲۰۱۴م) **دیوان عارفی ره بانی شیخ ئه حمه- دی جزیری مشهور به «مه لای جزیری»**، چاپ دوم، تهران، پانیذ.

۷) شرفکندی، عبد الرحمن (هزار)، (۱۳۷۶ ش ۱۹۹۹م)، **هنبانه بورینه، فرهنگ کردی، فارسی**، چاپ دوم، تهران، سروش.

۸) کامران محمد صابر (۲۰۱۴م)، **شوین له قورئاندا؛ چاپ اول**، (بی جا) هولیر.

۹) گورژی، ملا حسین (۱۳۸۴ ش ۲۰۰۵م) **په یامی ئازادی**، چاپ اول، مهاباد، انتشارات رهرو.

۱۰) مردوخ، محمد مردوخ کردستانی، (۱۳۶۲ش ۱۹۸۳م)، فرهنگ مردوخ، کردی، فارسی، عربی، چاپ اول، سنندج، چاپ ناشرغریقی.

مقالات

- ۱) ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۶۵ش ۱۹۸۶م): نشریه معارف «ابن فارض، شاعر حب الهی»، دوره ۳، شماره ۳، اسفند ۱۳۶۵. مرکز نشر دانشگاهی، تهران. صص ۱۰۹-۱۴۱.
- ۲) راثی، محسن (۱۳۸۸ش ۲۰۰۹م): «مضامین مشترک میان ابن فارض و حافظ»، مجله تاریخ ادبیات، شماره ۶۳/صص ۱۴۹-۱۷۴.
- ۳) قلی‌زاده حیدر، و محبوبه خوش سلیقه (۱۳۸۷ش ۲۰۰۸م): فصلنامه تخصصی عرفان «باده و می و تعابیر آن در شعر عرفانی فارسی»؛ سال ششم، شماره ۵۰، صص ۱۶۹-۲۰۳.

منابع نرم افزاری

- ۱) لغتنامه دهخدا، برنامه نویسان مسعود داداشی و منوچهر داداشی
- ۲) مکتبه‌الشملة
- ۳) نرم افزار تفسیر نور